

חמדעת

כתב עת רב-תחומי

כרך י

עורכים

ד"ר אסתר אזולאי

ד"ר ישעיהו בן-פזי

חמדת הדרום
מכללה אקדמית לחינוך
HEMDAT HADAROM
College of Education

התגלות אלוהית באיש עובר אורח הוא מלאך ה' בסיפור המקראי

ניסן ארט

תקציר

כמה פנים בסיפור המקראי להתגלות האלוהית לאדם: על דרך הדיבור הישיר, במחזה או בחלום, ובדרך עקיפה באמצעות מלאך שליח. אנו נבקש לייחד את העיון במאפייני מלאך ה' (או מלאך אלהים) המתגלה בדימוי של איש-עובר אורח, המופיע במפתיע וממלא שליחות של מבשר ומודיע את שיקרה ולעתים אף פועל כאיש פלאי. מן העיון בהופעותיו בסיפור המקראי יתברר כי סיפור על אודות דימוי מלאך כאיש עובר אורח שכיח בספר בראשית ובפתח ספר שמות. לאחר מכן הדימוי מצוי בשני סיפורים בספר שופטים הממחישים את התופעה. הדים נוספים מעטים מתגלים עוד בספרות המקראית ובהם יבוא הזיהוי של הנביא עם מלאך ה'.

מילות מפתח

מלאך, מלאך ה', מלאך אלהים, הנביא מלאך ה', עובר אורח, שליח, איש פלאי, אנשים=מלאכים.

מבוא

כמה פנים לחוויית התגלות האל לאדם בסיפור המקראי.¹ בשלב הקדום, הטבעי כביכול, האל מתגלה לכל אדם אם בדיבור (קין ולבן) ואם במחזה או בחלום (אברהם ויעקב). בשלב המתקדם ביותר זוכים לגילוי אלוהים המעורר יראה ופחד (במחזה או בדיבור) האמורים לשמש שליחי ה' ולאחר מכן הנביאים. בשלב מתקדם זה אלוהים מדבר אל האדם כביכול מתוך טקסט. נראה לנו כי בין שני השלבים האלה הסיפור המקראי (בספר בראשית, בתחילת ספר שמות וכן בספר שופטים) מציע לבני אדם התגלות אלוהית (פלאית) באמצעות ה' המתגלה כאיש עובר אורח הפותח כביכול את מצפון האיש או האישה אל הקול האלוהי.² במרבית הסיפורים האדם נמצא מחוץ ליישוב - במדבר או בשדה הפתוח, ולפתע פוקד אותו עובר אורח שאינו מוכר לו. בדו-השיח המתנהל ביניהם חושף האדם את לבו לפני 'האחר', והאיש המאזין מגיב לדבריו ומכוון אותו אל המוצא הראוי

1 ראו זליגמן, אנציקלופדיה מקראית, כרך ב', ירושלים תשי"ד, בערך "התגלות אלוהים", עמ' 863-871.

2 על אלוהים המדבר אל האדם מתוך מצפונו ראו מיכה גודמן, הנאום האחרון של משה, אור-יהודה, תשע"ד, עמ' 185.

במצוקתו. בדרך זו האיש הפלאי המציע פתח לתשועה, המבשר טובה לבאות, הנותן ברכה לעתידות נעשה בעיניו מלאך ה' - שליח אלוהים.³ בתשומת לבנו לדברי האיש 'הפלאי' - בבשורתו או בברכתו - אנו עלולים לשער או לעמוד על מורכבות רחשי לבו של האדם במצוקתו: חרדותיו, חששותיו, לבטיו, ופעמים - להבחין בעזות פניו או בעוצמת תגובתו לדברי מי שהוא מלאך ה' בעיניו. החלטתו הסופית הנובעת מהבנתו את המסר בהתגלות האלוהית באמצעות האיש המלאך, מוצגת כמהלך לאחר שיקול דעת ומבחירה מצפונית עצמית.

בדרך כלל האדם (איש או אישה) הזוכה לגילוי אלוהי באמצעות האיש המלאך נקלע למצוקה נפשית עקב היותו נתון בתרחיש קשה. הוא מתלבט כיצד ימצא מוצא או פתרון נאות. הוא נסער מאוד בנפשו. פעמים חש רגשות אשם בלתי ניתנים לכפרה, ופעמים מגיע עד אובדן חושים עת מתגלה אליו מלאך האלוהים (בעיניו). כבר עתה נקדים ונאמר כי בסיפורים שבהם נדון האיש עובר האורח אינו אנונימי. זהותו האישית מתגלית אגב מהלך האירוע. כך, מתברר, כי האיש עובר האורח מכיר את הגר כשפחת שר, שניתנה לאישה לאברם (בראשית ט"ז, ט): "ויאמר לה מלאך ה': שובי אל גבירתך והתעני תחת ידיה". ואילו עובר האורח, המתגלה למשה במדבר, בחורב, מתברר כי אינו אלא שליחו של אהרן מנהיג העם במצרים (שמות ד', יד): "ויחר אף [מלאך] ה' במשה: הלא אהרן אחיך הלוי - הנה הוא יוצא לקראתך..."

ברורה ביותר דמותו האנושית של האיש עובר האורח בסיפור אשת מנוח בראשיתו (שופטים י"ג, ו-י): "איש האלהים בא אלי ומראהו כמראה האלהים נורא מאוד". ולאחר מכן: "הנה נראה אלי איש אשר בא ביום אלי". ואחרון: הנער, הנלווה לאליהו בדרכו לחורב, ודואג לשלומו, מוצג כמלאך (מל"א י"ט, ה): "וישכב וישן תחת רתם אחד והנה מלאך נגע ויאמר לו: קום אכול!"

נוסיף ונציין כי השם מלאך-ה' ניתן למי שנתגלה באורח פלאי כאיש עובר אורח, וניתן ברבות העתים גם למי שנתגלה כנביא שליח ה'. כך בשופטים ב', א: "ויעל מלאך ה' מן הגלגל אל הבכים" - מעניינו: מלאך ה' מתבאר כאיש נביא.⁴ אך בטרם נדון בגופם של הסיפורים עלינו להבהיר תופעה לשונית החוזרת ונשנית במרבית הסיפורים: שם ה' או שם אלהים יבואו (לעצמם) על דרך הקיצור עבור השם המלא מלאך ה' או מלאך האלהים.⁵ התופעה החוזרת הזאת חשובה

3 ראו לכסיקון מקראי (בעריכת מנחם סוליאלי ומשה ברכוז), תל אביב תשכ"ה, בערך מלאך, מלאך ה', עמ' 516-517; אנציקלופדיה מקראית ירושלים תשכ"ג, כרך ד', בערך מלאך-ה', מלאכים (משל יעקב שלום ליכט) עמ' 975-989. בערך דיון נרחב בסוגיית המלאכים למיניהם במקרא ומחוצה לו; אלכסנדר רופא, מלאכים במקרא, ירושלים, תשל"ט, עמ' 15-16;

מנחם-צבי קדרי, מילון העברית המקראית, רמת גן, תשס"ו, המציין בעמ' 616: הצורה מלאך מצויה במקרא 212 פעמים, מהן 88 פעם כשליח של בשר ודם ו-124 כשליח ה'.

4 ראו רופא, שם, עמ' 205-215 וראו אברהם שושנה, דרך בינה, פירוש לספר שופטים, ירושלים, תשס"ג, שם על-אחר, עמ' כא-כב.

5 ראו זליגמן, אנציקלופדיה (לעיל הערה 1), עמ' 865; וראו רופא, מלאכים (לעיל הערה 3), עמ' 16.

מאוד בזמן שאנו מבקשים לעמוד על המשתמע מן דו-השיח המתחולל בין ה' (למעשה מלאך ה' - האיש עובר האורח) ובין האיש או האישה בסיפור שלפנינו. המקום הראשון מצוי בסיפור הגר: על פי עניינו יש להשלים (בראשית ט"ז, יא-ג): "ויאמר לה מלאך ה': הנך הרה וילדת בן... ותקרא שם [מלאך] ה' הדבר אליה אתה אל ראי".

על דרך זו מוצע להשלים ולקרוא (כפי שנבאר בהמשך דברינו) בסיפור המפגש של משה במדבר (שמות ד', כד): "ויהי בדרך במלון ויפגשהו [מלאך] ויבקש להמיתו".⁶

התופעה בולטת בסיפור גדעון (שופטים ו', יא-יד): "ויבא מלאך ה' וישב תחת האלה... וירא מלאך ה' ויאמר אליו... ויפן אליו [מלאך] ה' ויאמר אליו... ויפן [מלאך] ה' ויאמר לך".⁷

עיונו פותח בסיפורים בספר בראשית ואנו משווים ומאמתים סיפור אחד עם השני. בדרך זו נשלמת תמונת הדימוי הייחודית של המלאך עובר האורח. עיון בסיפורים בפתח ספר שמות יאשר את הממצאים בספר בראשית, ויחזק את התמונה המצטיירת מן הדימוי של האיש עובר האורח המתגלה כמלאך ה'.

בסיום דברינו נצביע על השפעת הדימוי של האיש מלאך ה' על כמה מקומות נוספים בספרות המקראית והמעניין ביותר: הזיהוי של הנביא עם מלאך ה'. להשלמת התמונה של מלאך ה' עובר האורח נעייין בשני סיפורים בספר שופטים ובסיפור מזערי בספר מלכים.

מלאך-ה' בסיפור הגר הראשון (בראשית ט"ז)⁸

נפתח את עיונו בספר בראשית בסיפורי המלאך המתגלה להגר. להבנת המתרחש בסיפורים האלה עלינו לחזור ולעייין ברקע לבריחת הגר מבית אברם המדברה. שרי, אשת אברם העצורה מלדת יוזמת ומציעה לאברהם אישה: לשאת את הגר שפחתה מעין - בחינת אם פונדקאית (ט"ז, ג-1):

ותקח שרי אשת אברם את הגר המצרית שפחתה... ותתן אתה לאברם אישה לו לאשה (לכל דבר!). ויבא אל הגר (האשה) ותהר. ותרא (הגר) כי הרתה - ותקל גברתה בעיניה. (ובתגובה) ותאמר

6 ראו רש"י על-אתר בעקבות חז"ל בירושלמי נדרים סוף הפרק השלישי; מקבילה בכבלי נדרים ל"א ע"ב-ל"ב ע"ב: ועל ידי שנתעצל משה במילה בקש המלאך להורגו.

7 ראו עמוס חכם, ספר שמות, דעת מקרא, ירושלים, תשנ"א, עמ' ע"א: "פגש מלאך ה' ונקרא על שם שולחור". להוכחת דבריו מביא בסוגרים את ההקבלה של הכתובים בשמות י"ג כ"א-י"ד, י"ט: וה' ה' לך לפניהם ובמקביל: ויסע מלאך האלהים.

8 ראו אונקלוס בראשית ל"ב, לא: כי ראיתי אלהים פנים אל פנים - ארי חזיתי מלאכיה דה' אפין אפין. התרגום מוסיף מלאכים לפני שם אלוהים.

7 ראו דברי שושנה, דרך בינה, עמ' פ"ו, על-אתר: וכן מציינו תופעה דומה בכמה כתובים בתורה שמלאך אלוהים מתחלף באמצע הסיפור וה' מדבר בעצמו...

8 ראו ניסן אררט, אמת וחסד במקרא, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 69-86.

שרי אל אברהם: ⁹ חמסי עליך (במרמה נהגת בי). ¹⁰ אנכי נתתי שפחתי בחיקך (כאם פונדקאית בלבד). ותר, כי הרתה, ואקל בעיניה. ישפט ה' ביני ובינך (הצדק עם התנהגות מי מאתנו). ויאמר אברם אל שרי (אחר שיקול-דעת – כמבואר בהערה 9): הנה (אכן) שפחתיך בידך עשי לה הטוב בעיניך. (ואמנם) ותענה שרי (מנעה ממנה יחסי אישות עם אברם) ¹¹ - ותברח מפניה.

על יסוד התנהגותו האנושית של אברם כלפיה - בהיותה אשה ולא שפחה - מניחה הגר בתמימותה כי אברם ידאג לה בהיעדרה ויעשה מאמץ להשיבה הביתה בהקדם...

שעות ממושכות ישבה הגר על אם הדרך הראשית בדרך שור, ואברם או שליחיו אינם מגיעים. לפתע מתגלה לעיניה איש עובר אורח המכיר אותה כשפחת שרי ומתפלא על מציאותה בחניון הדרכים על עין המים (ז-יד):

וימצאה מלאך ה' (כך נראה האיש, עובר האורח, בעיני הגר) על עין המים במדבר – על העין בדרך שור (המובילה מצרימה). ויאמר (מתפלא על נוכחותה במקום, בלב המדבר): הגר, שפחת שרי, אי מזה באת ואנא תלכי? (מה קרה לך? מי ולמה שולחת מבית אברם?) ותאמר (מגיבה ספונטנית. מבינה, עתה, בעקבות הרהורים ממושכים, כי רימתה את עצמה והתייחסה בכפיות טובה כלפי שרה), מפני שרי גברתי אנכי ברחת...

האיש עובר האורח המכיר את הגר כשפחת שרי כבר ידע מן הסתם על נתינתה לאברם לאישה. לפיכך, לאחר הערכה ממושכת של המציאות שנוצרה (על פי הכתוב: ויאמר לה מלאך ה' - כמבואר בהערה 9), מציע לה האיש לשוב הביתה:

ויאמר לה מלאך ה': שובי אל גברתך והתעני תחת ידיה (כביאורנו קודם, אם תמנעי מיחסי אישות עם אברם).

9 אופייני לסיפור המקראי: ויאמר פלוני אל אלמוני - לציין תגובה, לאחר שהות ממושכת, בשל לבטים פנימיים. כך גם בהמשך פסוק ו'. לעומת זאת: ויאמר, בלבד, בא לציין תגובה ספונטנית - לעתים ריגושת עזה. בהמשך פסוק ח': ויאמר... ותאמר; לעומת פסוקים ט'-יא: ויאמר לה מלאך ה'.

10 ראו ישעיה נ"ג, ט: על לא חמס עשה ולא מרמה בפיו. ועוד מקורות במקרא. ראו מ.ד. קאסוטו, מנח עד אברהם, ירושלים תשי"ג, עמ' 36.

11 ראו ניסן ארט, "מלאה הארץ חמס והנני ומשחיהם", בית מקרא קיד, ג, (תשמ"ח), עמ' 401-402. וראו פרוש ראב"ע לבראשית ל"ד, ב וישכב אתה ויענה. ורד"ק: אמר ויענה לפי שהיתה בתולה. וכן תחת אשר ענה (דברים כ"ב, כט). וראו בראשית ל"א, נ: אם תענה את בני (בהימנעותך מיחסי אישות עמן, כאשר) ואם תקח נשים על בני.

הגר מחרישה. את הצעת האיש מלאך ה' בעיניה קשה לה מאוד לקבל: לשוב למעמד של שפחה לשרה תחת היותה אשה לאברם. האיש ער לרחשי לבה של הגר ולאחר שהתבונן בה ארוכות (על פי הכתוב: ויאמר לה מלאך ה' – כמבואר בהערה 9). מנסה לנחם אותה בברכת אלהים כמלאך ה':
 ויאמר לה מלאך ה': הרבה ארבה את זרעך ולא יספר מרב...

הגר שומעת ואינה מגיבה. עדיין קשה לה לקבל את הדין על אף ברכת מלאך ה'. לפיכך, האיש מוסיף ומפרט, מתנבא ודובר כמלאך ה':
 ויאמר לה מלאך ה': הַנֶּךְ הַרְה ויִלְדַת בֶּן - וקראת שמו ישמעאל כי שמע ה' אל עניך (מצבך האישי הקשה).¹² והוא יהיה פרא אדם (חופשי במדבר - לא עבד לאדמתו)¹³ ידו בכל ויד כל בו (נווד לוחם יהיה) ועל פני כל אחיו ישכן (מנהיג במסגרת שבטית - לא לאומית).

הגר נרגשת מן המפגש המפתיע עם האיש הפלאי מלאך ה' בעיניה:
 ותקרא שם [מלאך] ה' הדבר אליה אתה (האיש, היית לי): אל ראי¹⁵ (משתתף, ברגשותי, אמפתי, משגיח וצופה לעתיד).
 כי אמרה (בלבה) הגם (אכן) הלום (פה במדבר על העין) ראיתי (זוכתי להשגחה אלוהית ולחסדי האל - כפי שזכיתי בעבר) אחרי ראי (בבית אברם)...

נרגשת מהתגלות האיש עובר האורח כמלאך ה' הגר מקבלת את דבר האלהים מפיו. מיד לאחר מכן היא ממהרת למלא את מצוותו לשוב אל גבירתה. ברור כי בשובה לבאר-שבע היא מספרת לאברם את דבר הגילוי האלוהי שזכתה לו. ולפיכך:

על כן קרא (אברם!) לבאר (על העין בדרך שור - מקום שנתגלה מלאך ה' – האיש עובר האורח): באר לחי ראי (לזכר המראה האלוהי שהיה להגר).
 הנה (הבאר מצוייה) בין קדש ובין ברד (בדרך מבאר-שבע בואך מצרים).¹⁶

12 ראו דברי לאה: בעניי כי עתה יאהבני אישי (בראשית כ"ט, לב). ותפילת חנה: תראה בעניי... ונתת לאמתך זרע אנשים (שמו"א א', יא).

13 ראו בראשית, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, רביבים 1982, עמ' 117.

14 כך נראה להשלים, על פי העניין: מלאך ה' הדבר אליה, ראו המבואר קודם במבוא ושם הערה 5.

15 ראו קדרי, מילון (לעיל הערה 3), בערך ראה בב, עמ' 974.

16 ראו בראשית (לעיל הערה 13), עמ' 114-115; 117.

בנוסף לכך: על יסוד סיפורה של הגר לאברם על אודות דברי מלאך ה' - וקראת שמו ישמעאל כי שמע ה' אל ענין משנולד הבן להגר השבה אל בית אברם:

ותלד הגר (לא השפחה!) לאברם (האב) בן ויקרא אברם שם בנו (לכל דבר!) אשר ילדה הגר (האשה-האם) - ישמעאל.

השמחה על הולדת הבן לאברם הזקן מהגר (האם הפונדקאית) מודגשת בסיום הסיפור:

ואברם בן שמנים שנה ושש שנים בלדת הגר (האם המאושרת) את ישמעאל (הבן) לאברם (האב המאושר).

לענייננו, בסיפור מאפייני התגלות מלאך ה' בסיפור הגר זה אנו מוצאים את הפרטים הבאים:

המלאך אינו אלא איש עובר אורח הבא בהפתעה. במפגש עם הגר הוא מתגלה בעיניה כאיש אלהים. בשיאה של ההתרחשות מוצג האיש כמלאך ה' המבשר את הולדת ישמעאל. עם זאת, אין המלאך עובר האורח מתגלה בסיפור הגר זה כאיש פלאי העושה נפלאות. ואף-על-פי-כן הגר אינה נתפשת כמפקפקת ביכולתו להתנבא. ההפך מכך, הגר נענית לקריאתו - שובי אל גברתך - כ'בעלת תשובה' והיא חוזרת בה - מהתנשאותה על שרה כאשה 'יראת ה'.'¹⁷

מלאך ה' בסיפור הגר השני (בראשית כ"א)

סיפור הגר נמשך בהתנגשות נוספת עם שרה בעקבות לידת בנה יצחק. שרה מבקשת להרחיק את הגר ואת בנה הנער המגודל (בן 16-17), אל מחוץ לביתם. וזאת, משום שהיא חוששת מהשפעת ישמעאל (מי שכבר היה רִבָּה קשת המתאמן בירי חיצים) על בנה הנער הרך - יצחק.

אברהם נקלע להתחבטות מוסרית קשה ורק בעקבות צו אלוהי המבטיח את עתיד ישמעאל (כדברי מלאך-ה' להגר) משלח אברהם (בליווי נרגש) השכם בכוקר את הגר ואת ישמעאל אל מדבר באר שבע.¹⁸ וכך מתוארים הדברים בהמשך (כ"א, יד-טז):

וישכם אברהם בבקר. ויקח לחם וחמת מים (לצורך הליכה קצרה במדבר עד העין בדרך שור).¹⁹ ויתן אל הגר (באופן אישי) שם על שכמה (במגע-יד מלא חיבה ועידוד) ואת הילד (עדיין, בחיבתו, ילד ולא

17 ראו אררט, אמת וחסד במקרא, (לעיל הערה 8) עמ' 5-74.

18 ראה אררט, אמת וחסד במקרא, (לעיל הערה 8) עמ' 78. הביטוי בהמשך וישכם אברהם בכוקר מקביל במכוון אל האמור בסיפור העקדה.

19 לו נתכון אברהם להשיבה מצרימה היה מצייד את הגר (כאת עבדו אליעזר) במשא חמורים או גמלים.

נער. אפשר מחבקהו, בעת שהוא) וישלחה (מלווה את הגר - בדרכה אל באר לחי ראי - לא רחוק ממקום משכנו, אותה שעה, בבאר-שבע).

הגר מחרישה, מקבלת עליה את הדין (כבעלת תשובה וכיראת ה') ועושה את דרכה אל המקום שבו נתגלה לה מלאך ה' (עובר האורח).²⁰ אך חרדה לגורלה ולגורל הילד (בעינייה כבעיני אברהם אביו אוהבו). הגר מסתבכת במציאת המקום הגורלי: ותלך ותתע במדבר באר שבע. (לאחר ש)ויכלו המים מן החמת – ותשלך²¹ את הילד (חסר האונים) תחת אחד השיחים (לגונן עליו מן החום המדברי).

ואפשר משום שלא רצתה לראות ביסורי מותו מצמא - הרחיקה עצמה מעמו. ותלך ותשב מנגד - הרחק כמטחני קשת - כי אמרה (בלבה) אל אראה במות הילד... ותשב מנגד ותשא קולה ותבך.

הגר הענייה-הענווה (אין שמה נזכר כלל בכל הקטע הזה) אינה מטיחה דברים כלפי שמים.²² שעות ממושכות יושבת מנגד למשכב בנה ובוכה בקול חרישי. אפשר הוזה מרוב צמא. להפתעתה שוב חלף על פניה עובר אורח (מלאך אלהים בעיניה) השומע את קול הנער ומעודד את האם בדברים. כדברי מלאך ה' על העין בדרך שור. ההלך אף פוקח את עיניה לראות באר מים הנסתרת במקום. וכך מסופרים הדברים בהמשך (כ"א, יז-כ"א):

וישמע [מלאך]²³ אלהים את קול הנער. ויקרא מלאך אלהים אל הגר מן השמים (כך נדמה לה, בהיותה באבדן חושים). ויאמר לה: מה לך הגר? ! (היכן בטחונך באל-רואי) אל תיראי! כי שמע אלהים את הנער באשר הוא שם.

הגר שומעת קולות דיבור רחוקים-רחוקים והיא עדיין בעילפון חושים. עובר האורח מתקרב אליה, מנסה לעורר אותה מהזיותה בפנותו אליה: קומי שאי את הנער (כך בעיניו), והחזיקי את ירך בו, כי לגוי גדול אשימנו.

20 שוב יש אזכור להליכת אברהם עם בנו יצחק: וילך אל המקום אשר אמר לו האלהים (כ"ג, ג) וראו המקום שאליו הגיע יעקב: ויקרא את שם המקום ההוא בית אל (כ"ח, יט).

21 האם גם כאן מקבילה אל: וישלח אברהם... לשחט את בנו... ראו דברי ר' ברכיה: בראשית רבה פרשה נ"ג (יח).

23 כך נראה לנו להשלים על פי האמור בסמוך. וראו הערה 14. בהמשך ויקרא מלאך אלהים אל הגר מן השמים מקביל לאמור בעקדה (כ"ב, טו). בסיפור הגר הראשון נקרא האיש מלאך ה', ואילו בסיפור השני נקרא מלאך אלהים. מסיפור גדעון (שיבואר בהמשך) ברור כי מלאך-ה' ומלאך אלהים אחד הוא (שופטים ו', יא=ו', כ, כא).

המלאך מתגלה להגר כאיש כשורה המתנבא: לגוי גדול אשימנו! והגר שומעת את הקול הנדמה מוכר לה ומיד מתעוררת מאבדן החושים. אותה שעה עובר האורח מורה לה על בור מים בקרבת מקום:

ויפקח [מלאך] אלהים את עיניה ותר א באר מים. ותלך ותמלא (בחיפזון) את החמת מים (שנתן לה אברהם) ותשק את הנער (כפי שכינוהו, מלאך האלהים, בעודדו אותה: אל תיראי!).

להפתעתה רואה הגר כי עובר האורח נקשר אל הנער וכי הוא מוכן לעזור לה בגידולו ובהכשרתו לחיים במדבר כקשת צעיר.

ויהי [מלאך] אלהים את (עם) הנער (כדי ש) ויגדל (ויוכל) וישב במדבר (כשהוא מכשיר אותו להיות) ויהי רב־הקשת (יורה בקשת).²⁴ (ואכן חינוכו צלח) וישב במדבר פארן. (ובכוא העת) ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים (ארץ מולדתה).

נמצא עובר האורח (מלאך ה' על-פי השלמת קריאתנו) ממלא תפקיד חשוב בסיפור השני של הגר. תחילה נצטייר בהזויתיה כבעל זיקה פלאית מן השמים המכשיר עתיד גדול לבנה הנער, אך בהמשך התגלותו הוא כבר פועל באורח מעשי כדי להציל את חיי האם ובנה עם גילוי באר המים. לאחר מכן שוב פועל מעשית כדי להכין את הנער לקראת החיים המסוכנים במדבר להיותו: פרא אדם ידו בכל ויד כל בו²⁵ כנבואת מלאך ה' (עובר האורח) על עין המים במדבר... בדרך שור - בואה מצרימה.

על יסוד מפגשה זה, הראשון עם מלאך ה' עובר האורח על עין המים במדבר, הגר מעצימה את כוחו של מלאך ה', עובר האורח, במפגשה הנוכחי במדבר באר שבע. היא מייחסת לו מן הפלאי - מן השמים. הגר מעודדת מדבריו אליה כאל אשה יראת ה' בקריאה: אל תיראי!²⁶ להבנתה, המלאך האחרון מאשר את דברי הנבואה של מלאך ה' הראשון: כי לגוי גדול אשימנו. לפיכך ומכאן ואילך, נענית הגר להדרכת איש האלהים את הנער להיותו איש מדבר מנוסה. נמצא העיון בשני סיפורי הגר מציג את מלאך ה' (או מלאך האלהים) בדימוי של איש עובר אורח המופיע בהפתעה ומבשר או מתנבא (מן השמים) באורח פלאי. ומעתה עלינו לבדוק האם תופעה זו חד-פעמית או שיש לה מסורת הנמשכת בספר בראשית ובספרות המקראית בכלל.

24 ראו קדרי, מילון (לעיל הערה 3), עמ' 984.

25 כביאורנו קודם לכן: אדם חופשי במדבר, נווד לוחם, מנהיג שבטי.

26 אפשר גם כאן להקביל לאמור בסיפור העקדה (כ"ד, יב): כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה ולא חשכת את בנך את יחידך ממני.

מלאך ה' בסיפור העקדה (בראשית כ"ב)

ואכן נראה לנו כי ניתן לבסס בסיפור העקדה את ההצעה: מלאך-ה' המתגלה לאברהם בשיא המתח בדומה למלאך האלהים המתגלה להגר בשיא ייאושה, אינו אלא דימוי של איש עובר אורח.

להלן ההקבלה הכמעט מילולית בין שני הסיפורים: ²⁷

בראשית פרק כ"ב - העקדה	בראשית פרק כ"א - הגרוש
ג. וישכם אברהם בבקר	יד. וישכם אברהם בבקר
י. וישלח אברהם... לשחט את בנו	טז. ותשלך את הילד
יא. ויקרא אליו מלאך ה' הגר מן השמים	יז. ויקרא מלאך אלהים אל הגר מן השמים
יב. כי ירא אלהים אתה	יח. אל תיראי
יג. וישא אברהם את עיניו וירא	יט. ויפקח אלהים את עיניה ותרא
יט. וישב אברהם בבאר-שבע	כב. וישב במדבר פארן

מן ההקבלה של התגלות המלאך מן השמים בשיא שני הסיפורים אין זה מן ההכרח, אך אפשר וניתן לדמיין: כשם שבסיפור גירוש הגר מלאך האלהים לא היה כי אם עובר אורח במפתיע (איש ממדבר באר שבע), כך גם בסיפור העקדה: מלאך ה' לא היה כי אם עובר אורח במפתיע. ניתן להוסיף ולדמיין: אפשר שהיה רועה צאן בשדה המרעה הסבוך שבהר המוריה, והוא מחפש את האיל-הכבש הנאחז בסבך בקרניו. ואולי היה מן הישוב הסמוך שלם, עירו של מלכי צדק (י"ד, יח-ט): והוא כהן לאל עליון... קונה שמים וארץ.

מכאן ההקבלה בהמשך: עובר האורח, בסיפור גרוש הגר, נודעזע מהשלכת הילד אל מותו הקרב, ולפיכך: וישמע (מלאך) אלהים את קול הנער - ויקרא מלאך אלהים אל הגר מן השמים ויאמר לה: מה לך הגר?! בסיפור העקדה, עובר האורח, במפתיע, נודעזע אף הוא ממראה האב השולח ידו להקריב את בנו (כמעשה עובדי הבעל הכנעניים). לכן, כעובד לאל עליון קונה שמים וארץ (כהשערותנו) מגיב בלשון מתריעה גם הוא: ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים ויאמר: אברהם! אברהם!

הנחתנו: הגר נתונה היתה אותה שעה בערפול חושים והיא שקועה בהזיותה ובוכה. בדומה: אברהם היה נתון במתח עצום לדעת מהו הדבר האמור בצו האלוהי (כ"ב, ב): "והעלהו שם לעולה... (כ) אשר אמר אליך". ²⁸ יתרה מכך, אפשר כי דמות אברהם ההוזה, אם לא השקוע בהתרוממות רוח, מבארת את הסיום הדומה של שני הסיפורים. בעקבות הקריאה המתריעה של שני המלאכים מן השמים, נפקחו לראות עיני הגר את באר המים בסמוך. ולעיני אברהם נתגלה האיל הנאחז

²⁷ ראו אררט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמודים 82-83.
²⁸ ראה אררט, שם, עמ' 20. "אשר אמר אליך", במשמעות: "כאשר אמר אליך". על פי רש"י, על-אתר זה היה צו מותהה ומושהה שיתברר עת הגיעם אל "המקום" המקודש והידוע.

בסבך בקרניו. ובדומה: כשם שנתברכה הגר מהמלאך מן השמים (כ"א, יח) "כי לגוי גדול אשימנו" - כך נתברך אברהם מהמלאך שנית מן השמים (כ"ב, יח): "והתברכו בזרעך כל גויי הארץ".

על פי הצעת ביאורנו, נמצא שהעיון בסיפור העקדה מציג אף הוא את מלאך ה' בדימוי של איש עובר אורח המופיע בהפתעה מן השמים ומתגלה לאברהם פעמיים. בפעם הראשונה מבאר לו מהו מעשה העולה, (כ) אשר אמר אליך, שהוא מתבקש לבצע - באיל בלבד - כאיש ירא אלהים. ובפעם השנייה מברך אותו כנביא מבשר: "והתברכו בזרעך כל גויי הארץ עקב אשר שמעת בק לי" (כ"ב, יח).

בעקבות השערותנו זו נשוב ונעיין בסיפורי אברהם ולוט (פרקים י"ח-י"ט), שקדמו לסיפור העקדה (פרק כ"ג). בראשית סיפור זה (פרק י"ח) מתגלים לאברהם שלושה אנשים בדימוי של עוברי אורח ומביאים לידיעת שרה את *כשורת* הולדת בנה.

בהמשך (פרק י"ט): שנים מתוך האנשים בתואר של המלאכים מתגלים לאנשי סדום כסתם אנשים עוברי אורח. כדי למלא את שליחותם הכפולה לשחת את העיר ולהציל את משפחת לוט, נאלצים האנשים-המלאכים לפעול על דרך הפלא: הכו (בהם) בסנוורים.

מלאך ה' בסיפור אברהם ולוט (בראשית י"ח, י"ט)

פתיחת הסיפור (י"ח, א): וירא אליו ה' באלוני ממרא והוא ישב פתח האהל כחם היום באה לבאר: המראה האלוהי הפעם אינו במחזה (ט"ו, א) או ויהי השמש לבוא (ט"ו, יב) אלא דווקא כחום היום. וזאת על דרך המתואר בהמשך: אנשים בדימוי של עוברי אורח, יתגלו בחינת *מלאכים*, שליחי ה' ואנשי *כשורה*, הבאים לידע את שרה על דבר האלהים שניתן לאברהם בלבד *במחזה הנבואי* בפרק הקודם (י"ז, טו-טז):

ויאמר אלהים אל אברהם: שרי אשתך לא תקרא שמה שרי כי (אם) שרה (יהיה) שמה. וברכתי אתה וגם נתתי ממנה לך בן וברכתיה והיתה לגוים מלכי עמים ממנה יהיו.

בתגובה לתהיות שמעורר אברהם (כדברי הכתוב: ויצחק) מסתיים המחזה הנבואי בהבטחה אלוהית (י"ז, כא-כב):

ואת בריתי אקים את יצחק, אשר תלד לך שרה, למועד הזה, בשנה האחרת. ויכל לדבר אתו ויעל אלהים מעל אברהם.

ואכן הבטחת אלהים למועד הזה נשנית בלשון פיוטית כעת חיה²⁹ בדברי מי שמתגלים לאברהם כעוברי אורח - מלאכים מבשרים בהמשך הכתובים (י"ח, ב- יב):

וישא עיניו וירא (מקביל אל וירא אליו ה' בפתח הסיפור) והנה שלשה אנשים נצבים עליו. וירא וירץ לקראתם... וימהר אברהם האהלה אל שרה ויאמר מהרי... ועשי עגות (פיתות). ואל הבקר רץ אברהם... והוא עמד עליהם תחת העץ. (ואחרי ש) ויאכלו ויאמרו אליו: איה שרה אשתך? ויאמר: הנה באהל. ויאמר (כמלאך מבשר): שוב אשוב אליך, כעת חיה, והנה בן לשרה אשתך. ושרה שמעת - (הנה) פתח האהל (בעוד) והוא (מלאך ה') אחריו (בתוך האהל)... ותצחק שרה בקרבה לאמר: אחרי בלתי היתה לי עדנה ואדני זקן...

בזאת סיימו האנשים את שליחותם, באלוני ממרא, כמלאכים המבשרים לשרה על אודות לידת בנה כעת חיה. אברהם מלווה אותם להמשך דרכם ואינו יודע מאומה על אודות שליחותם הנוספת בסדום (זט):

ויקמו משם האנשים וישקיפו על פני סדום (בעוד) ואברהם הלך עמם לשלחם.

בהמשך: אלהים מגלה לאברהם את תוכניתו בדבר עתיד סדום, ואברהם מנסה למנוע את חורבנה. לאחר מכן אומר הכתוב (כב):

ויפנו משם האנשים וילכו סדמה - ואברהם עודנו עמד לפני ה'.

אולם לאחר שאברהם לא הצליח למנוע את השחתת סדום (ואברהם שב למקומו) הכתוב ממשיך בתיאור שליחות האנשים בסדום. הפעם בתואר המלאכים (י"ט, א):

ויבואו שני המלאכים סדמה, בערב, ולוט ישב בשער סדום. וירא לוט ויקם לקראתם וישתחו אפים ארצה.

לוט אברהם מפציר באנשים ללון בביתו (י"ט, ג):

ויעש להם (הוא בלבד, בלא עזרת אשתו)³⁰ משתה - ומצות אפה - ויאכלו. (אך) טרם ישכבו ואנשי העיר אנשי סדום נסבו על

29 ראו בראשית, עולם התנ"ך, (לעיל הערה 13), עמ' 3-122: א. בעוד תשעה ירחי לידה. ב. למועד הזה בשנה האחרת (הבאה) לפי בראשית י"ז, כ"א. לביטוי מקבילה באכדית.

הבית... ויאמרו לו: איה האנשים אשר באו אליך הלילה הוציאם אלינו ונדעה אתם.

אך האנשים מתגלים כבעלי יכולת פלאית ומכים בסנורים את ההמון הזועם. לאחר מכן הם מגלים ללוט את תפקידם בסדום (י"ט, יג): "וישלחנו ה' לשחתה", ואילו את בני משפחתו באו להציל (י"ט, טו): וכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים בלוט לאמר: קום קח את אשתך ואת שתי בנתיך הנמצאת - פן תספה בעוון העיר.

ולכן רק כאשר (כג-כד): "השמש יצא על הארץ - ולוט בא צערה - וה' המטיר על סדום ועל עמרה גפרית ואש מאת ה' מן השמים". נמצא הסיפור על אודות אברהם ולוט (על שני חלקיו) שוב מאשר את ההנחה כי האנשים עוברי האורח במפתיע ייקראו מלאכים בהיותם עושים שליחות אלוהית: כמבשרים לשרה; כמצילים את לוט. וכוחם הפלאי יתגלה במכת הסנורים שהביאו על ההמון הסדומי. יסוד פלאי זה בסיפור שליחות האנשים-המלאכים בסדום מוביל להצעה: אפשר כי האיש הפלאי במאבק עם יעקב במעבר יבוק אינו אלא מלאך שליח ה'.

המלאך במפגש עם יעקב (בראשית ל"ב)

דמותו של האיש הנאבק עם יעקב במעבר יבוק מסתורית בלא כל ספק. אנו נציע לראותו מלאך בעודנו נסמכים על הנביא הושע (י"ב, ג-ה): וריב לה' עם יהודה. ולפקד על יעקב כדרכיו כמעלליו ישיב לו: בבטן עקב את אחיו ובאונו שרה את (מלאך) אלהים.³¹ וישר אל (עם) מלאך ויכל (לו) - בכה ויתחנן לו (המלאך).³²

השלמתנו, על פי התרגום לכתוב ובאונו שרה את אלהים: ובתוקפיה אתרכב עם מלאכא; כמו גם בהמשך - וישר אל מלאך ויכל: ואתרכב עם מלאכא ויכל.

בדומה לתיאור המפגשים בסיפורים הקודמים: האיש מפתיע את יעקב בלילה במעבר יבוק בחינת עובר אורח. ואולם, בסופו של הסיפור המתואר כאן יעקב (לאחר מאבק עז ביניהם) מתייחס אליו כאל מלאך אלהים. לפיכך, הוא מבקש את ברכתו בחינת איש בשודה. וכך פותח הסיפור (ל"ב, כג-כה):

30 ראו גם (י"ח, ו): וימרה אברהם האהלה אל שרה. ויאמר: מהרי שלש סאים קמת ללושי ועשי עגות. אפשר שבא הכתוב לציין כי אשת לוט נהגה על פי הנורמה הסדומית. ואפשר שמשום כך לא ניצולה מגורל אנשי סדום.

31 השלמתנו מבוארת מיד בהמשך, על פי התרגום.
32 כמובא בבראשית ל"ב, כז: ויאמר (המלאך) שלחני כי עלה השחר.

ויקם בלילה (ה)הוא: ויקח את שתי נשיו ואת שתי שפחתיו ואת אחד עשר ילדיו (על מנת) ויעבר את מעבר יבק; (אך לאחר ש)ויקחם ויעברם את הנחל (ולאחר ש)ויעבר את אשר לו (לפתע, כאשר) וינתר יעקב לבדו, ויאבק איש עמו עד עלות השחר.

על-פי הכתוב, אין כל אפשרות לשער: מה חשב יעקב על מיהות האיש? מהמשך הסיפור מתברר: יעקב המופתע לא רק שלא ראה בו שליח מטעם אחיו עשו להורגו אלא שלהפתעתנו, נתרשם ממנו כמלאך אלהים בעל כח נבואי-פלאי המסוגל לברכו (כו-כט):

וירא (האיש) כי לא יכל לו ויגע בכף ירכו (של יעקב). ותקע כף ירך יעקב בהאבקו עמו (ולא הצליח להכריעו). ויאמר (האיש): שלחני כי עלה השחר. ויאמר (יעקב): לא אשלחך (עד) כי אם ברכתני.

(ואכן) ויאמר אליו: מה שמך? ויאמר: יעקב. ויאמר (האיש): לא יעקב יאמר עוד שמך, כי אם ישראל, כי שרית עם (מלאך) אלהים³³ ועם אנשים (מפליאים) ותוכל.

יעקב מבקש להבין את הנרמז בדברי האיש הפלאי. אפשר כל שאירע אינו אלא הזיה או חלום (ויעקב נתפרסם כחולם חלומות)³⁴ - לפיכך (ל"ב, ל): וישאל יעקב (להבהיר את הדברים לעצמו); ויאמר: הגידה-נא שמך (מהותך).³⁵ ויאמר (מתחמק ממתן תשובה): למה זה תשאל לשמי? (יעקב מחריש ומסתפק): ויברך אתו (מלאך אלהים) שם (במעבר יבוק).

לפתע האיש מסתלק כשם שבא במפתיע. יעקב נשאר במקום ותוהה על שאירע לו. כעבור זמן מה מנסה יעקב החולמני להסביר לעצמו את משמעות הדבר (לא-לב): ויקרא יעקב שם המקום פניאל (מסביר לעצמו): כי (אכן) ראיתי (מלאך) אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי (מן המאבק עמו): ויזרח לו השמש כאשר עבר את פניאל (מקום האירוע) והוא (רק) צלע על ירכו...

33 כך נראה לנו להשלים. ראו הערה 14. וראו האמור בהושע (י"ב, ה), כמובא בהמשך: וישראל (עם) מלאך ויכל (לו) בכה ויתחנן לו (המלאך). וראו השלמה דומה בתרגום אונקלוס (הערה 14) על ההמשך (לא): כי ראיתי (מלאכי) אלהים פנים אל פנים - כמובא בהמשך.

34 חלום יעקב על הסולם בבית אל (בראשית כ"ח); חלום יעקב הרועה את צאן לבן (שם, ל"א, יג); ואפשר בדרכו מצרימה במראות אלהים (מ"ו, ב-ד).

35 שמות ג', יג-טו: ואמרו לי מה שמו... זה שמי לעולם וזה זכרי לדר דר. והשוו שופטים י"ג, יז: ויאמר מנוח אל מלאך ה' מי שמך... למה זה תשאל לשמי והוא פלאי.

מעניין לציין כי תרגום אונקלוס השלים (בפסוק לא): כי ראיתי אלהים פנים אל פנים - ארי חזיתי מלאכי דה' אפי' אפי' - כדרך שהשלמנו אנו כאן וכן קודם (פסוק לא): כי שרית עם (מלאך) אלהים ועם אנשים. האיש עובר האורח שהפתיע את יעקב בלילה במעבר יבוק (ונאבק עמו להורגו מסיבה שאינה ידועה לנו) נתפש בעיני יעקב החולם כמלאך אלהים המברך אותו: לא יעקב יאמר עוד שמך, כי אם ישראל, כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל. ואכן כך יברך אותו אלהים בבואו ארצה כנען (ל"ה, ט-ג): וירא אלהים אל יעקב עוד בבואו מפדן ארם ויברך אתו. ויאמר לו אלהים: שמך יעקב. לא יקרא שמך עוד יעקב, כי אם ישראל יהיה שמך. ויקרא את שמו ישראל. ויאמר לו אלהים: אני אל שדי פרה ורבה... ולזרעך אחרוך אתן את הארץ.

מתמונת הדברים המצטיירת לנו נראה שדימוי האיש במפגש עם יעקב תואם את דמות המלאך שהכרנו בסיפורים הקודמים בספר בראשית. האיש אינו אלא עובר אורח המפתיע את יעקב באישון לילה בעת מעבר היבוק. האיש נאבק עמו עד עלות השחר בלא שידע יעקב (וכך גם אנו) מה מהות שליחותו. האיש הפלאי בעיני יעקב מבקש: ויאמר שלחני כי עלה השחר. ויעקב מבקש בתמורה: ויאמר לא אשלחך כי אם ברכתני. יעקב מבקש לדעת את הפלאי שבמהותו: ויאמר הגידה נא שמך. ויאמר: למה זה תשאל לשמי (הפלאי)?³⁶ ויעקב מסתפק בברכת האיש: ויברך אתו שם. בכך תמו הסיפורים על אודות המלאכים עוברי האורח בספר בראשית. מעתה ננסה לגלות תופעה זו בסיפורים נוספים במקרא.

דימוי המלאכים עוברי האורח בפתח ספר שמות

כאמור במבוא דימוי המלאכים כעוברי אורח הוא כפי משמעם בספר בראשית: מפתיעים, שליחים, מבשרים ועושי פלאים. הדימוי נשתמר בתורה בהמשך ספר בראשית, בפתח ספר שמות ובשני סיפורים על אודות משה.

מלאך ה' בחורב (שמות פרקים ג-ד)

נקדים ונציין כי קיים דמיון בין סיפורי הגר ובין סיפורי משה במפגש עם מלאך ה' עובר האורח. הראשונים והאחרונים כאחד מתחוללים בהוויה פיזית דומה - במדבר. מבחינה התוכן דברי האיש, מלאך ה', מוצגים לפי הצעתנו כדברי ה' (או דברי אלהים). על דרך זו הבינונו וגם נבין את המשמעות האנושית בדברים הקשים המובאים במעין דיאלוג בין משה ובין האל כביכול.

36 ראו שופטים י"ג, יח. לשאלת מנוח מי שמך? משיב מלאך ה': למה זה תשאל לשמי והוא פלאי.

יתרה מכך, כשם שהתברר לנו כי האיש עובר האורח - מלאך ה' בסיפור הגר הראשון - מכיר את הגר שפחת שרה כך גם מתברר בסוף הדיאלוג. האיש עובר האורח בסיפור משה בחורב אינו אלא שליחו של אהרן אחיך הלוי (שמות ד', יב). מלאך ה' זה מפתיע את משה שעה שהוא רועה את צאן יתרו חותנו במדבר. וזאת, על שום שנתחייב באלה (בשבועה) לא לשוב מצרימה: ויאלל³⁷ משה לשבת את האיש (הנכבד - רעואל=יתרו) ויתן (בתנאי זה) את צפרה בתו לאשה.

תחושת זרותו וגעגועיו לאחיו המדוכאים במצרים באים לכלל ביטוי בקריאת שם בכורו (שם, כ"ב): ותלד בן - ויקרא את שמו גרשם - כי אמר גר הייתי בארץ נכריה. ואכן מחשבת משה על אחיו הסובלים במצרים באה לכלל ביטוי בקטע הבא המקדים את הסיפור הראשון על אודות מפגשו עם מלאך ה' (ב', כג-כה):

ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבדה... וירא אלהים את בני ישראל וידע אלהים.

בהמשך פותח הסיפור הראשון (ג, א; ד, יז):

ומשה היה רעה את צאן יתרו חתנו, כהן מדין, וינהג את הצאן אחר המדבר - ויבא אל הר האלהים חרבה. (לפתע ראה דמות איש, עובר אורח, ניצב מאחורי ומעבר למראה פלאי): וירא (נתגלה)³⁸ מלאך ה' אליו בלבת אש (מבעד שלהבת האש - היוצאת מתוך שיח) הסנה. וירא (השכיל להבין)³⁹ והנה הסנה ב'ער באש (ובאופן פלאי) - והסנה איננו אָל.

ויאמר משה (עלה בדעתו לברר את התופעה הפלאית) אסרה נא ואראה את המראה הגדל הזה: מדוע לא יבער הסנה (ואיננו כלה ואובד)?!

(באותה שעה) וירא [מלאך]⁴⁰ ה' כי סר לראות - ויקרא אליו [מלאך] אלהים מתוך הסנה ויאמר: משה משה (להזהירו!) ויאמר: הנני. ויאמר: אל תקרב ה'... ויאמר: אנכי אלהי אביך... ויסתר

37 ראו קדרי, מילון (לעיל הערה 3), בערך אלה הפעיל 1. השביע בשבועת קללה שלא לעשות דבר: ויאל שאול את העם (שמ"א י"ד, כד); שמריהו טלמון על-אתר שמות, עולם התנ"ך, תל אביב 1093, עמ' 34.

רש"י על-אתר הנוקק לדברי המדרש בבראשית רבא א', לג ובמקביל תנחומא י"ב. וראו דברי רש"י בהמשך ד' יח על הכתוב: וישב אל יתרו חתנו.

38 ראו קדרי, מילון (לעיל הערה 3), עמ' 975. כגון וירא ה' אל אברם (בראשית י"ב, יז): ואל משה (דברים ל"א, טו); על 'מלאך ה' (שמות ג', ב) בסיפורנו. לגילוי האלוהי בלבת אש ניתן להשוות את הגילוי האלוהי לאברם בברית בין הבתרים (ט"ו, יז): והנה תנור עשן ולפיד אש.

39 ראו קדרי, שם, עמ' 973: התבונן, השכיל.

40 השלמנו כאן מלאך (וכן בהמשך הסיפור), על דרך שנהגנו בסיפורי בראשית, בעיוננו קודם. נראה לנו כי גם בשמות י"ב, כג יש להשלים: ועבר [מלאך] ה' לנגף את מצרים... ופסח [מלאך] ה' על הפתח ולא יתן [מלאך] המשחית לבוא אל בתיכם לנגף.

משה פניו כי ירא מהביט אל [מלאך] האלהים (בשל רגשות האשם).⁴¹

לפיכך לאחר שהות מסוימת מרגיע האיש, מלאך ה', את משה במוסרו את דבר שליחותו:

ויאמר [מלאך] ה' ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים... ועתה לכה ואשלחך אל פרעה והוצא את עמי בני ישראל ממצרים. ויאמר משה אל [מלאך] האלהים: מי אנכי כי אלך אל פרעה וכי אוציא את בני ישראל ממצרים. ויאמר [מלאך ה']: כי אהיה עמך - וזה לך האות כי אנכי שלחתיך... ויאמר משה אל [מלאך] האלהים: הנה אנכי בא אל בני ישראל ואמרתי להם אלהי אבותיכם שלחני אליכם ואמרו לי מה שמו (מיהותו ומהותו)⁴² - מה אמר אלהים. ויאמר [מלאך] אלהים אל משה: אהיה אשר אהיה. ויאמר [מלאך ה']: כה תאמר לבני ישראל - אהיה שלחני אליכם.

משה מחריש ואינו משיב בחיוב להצעת השליחות. לפיכך שב האיש, מלאך האלהים, פורט את המשמעות המעשית של שליחותו ומבארה:

ויאמר עוד (מוסיף ומבאר) [מלאך] אלהים אל משה: כה תאמר אל בני ישראל... (זאת ועוד): לך ואספת את זקני ישראל ואמרת אלהים: ה' אלהי אבותיכם נראה אלי... ואמר (אני ה') אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הכנעני... ושמעו לקלך - ובאת אתה וזקני ישראל אל מלך מצרים ואמרתם אליו: ה' אלהי העברים נקרה (נודמן) עלינו. ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' אלהינו. ואני ידעתי כי לא יתן אתכם מלך מצרים להלך...

אך למרות ההבטחה: ואחרי כן ישלח אתכם ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים... ונצלתם⁴³ את מצרים - משה מפקפק ביכולתו לקבל את השליחות (ד, א-ז):

ויען (נשא קולו אחר הפסקה)⁴⁴ משה ויאמר: והן לא יאמינו לי... (בתגובה) ויאמר אליו [מלאך] ה': מה-זה בידך? ויאמר: מטה (רועים). ויאמר: השליכהו ארצה. (ולאחר ש) וישלכהו ארצה ויהי

41 ראו דברי המדרש (שמות רבא ב', ה) על הכתוב הפותח וירא מלאך ה' אליו... אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: אי עתה מרגיש שאני שרוי בצער כשם שישראל שרויים בצער?!

42 ראו הערה 35.

43 כמו: והצלתם את מצפונם.

44 כלשון ויען בפתח הנאומים בספר איוב. אין זו לשון מענה-תשובה.

לנחש – וינס משה מפניו - ויאמר [מלאך] ה' אל משה: שלח ידך ואחז בזנבו. וישלח ידו ויחזק בו - ויהי למטה בכפו (מעשה פלאי של האיש). למען יאמינו כי נראה אליך ה'...

גם לאחר מעשה הפלא של האיש משה אינו שש למלא את שליחתו ולפיכך: ויאמר [מלאך] ה' לו עוד (כדי לשכנעו): הבא ידך בחיקך... והנה ידו מצרעת כשלג. ויאמר [מלאך ה'] השב ידך אל חיקך... והנה שבה כבשרו.

האיש חש שגם שני מעשי הפלא אינם משכנעים את משה, ולפיכך הוא ממשיך להציע את האות המופתי: ...ולקחת ממימי היאר ושפכת היבשה... והיו לדם ביבשת.

משה נקלע למצוקה נפשית ורק לאחר שהות ממושכת מגיב: ויאמר משה אל [מלאך] ה':⁴⁵ בי אדני (או בלשון כבוד: אדני ברכים): לא איש דברים אנכי... כי כבוד פה וכבוד לשון אנכי. (בתגובה) ויאמר [מלאך] ה' אליו: מי שם פה לאדם... הלא אנכי ה'. ועתה לך – ואנכי אהיה עם פיך והוריתיך (את) אשר תדבר. ויאמר (מתפרץ ואומר בסערת נפשו) בי אדני (בבקשה)⁴⁶ שלח נא ביד תשלח.

סבלנותו של האיש (מלאך-ה') פקעה והוא מגיב בכעס אנושי חריף תוך שהוא מגלה את היותו שליחו של אחיו אהרן.

ויחר אף [מלאך] ה' במשה (האיש) ויאמר: הלא אהרן אחיך... יצא לקראתך... ודברת אליו ושמת את הדברים בפיו... והיה הוא יהיה לך לפה ואתה תהיה לו לאלהים ואת המטה (הרועים) הזה (אל תשכח) תקח בידך (למען) אשר תעשה בו את האתת.

נשים לב: לפני הפרידה מעמו האיש, מלאך ה', מזכיר למשה את היסוד הפלאי המאשש את שליחותו: המטה עושה הנפלאות! הצעתנו לראות את מלאך ה' במראה הסנה במדבר כאיש עובר אורח תאפשר לנו להתמודד עם מה שנראה לנו כמלאך ה' עובר אורח. זה פוגש את משה במדבר בדרכו מצרימה בלוויית צפורה אשתו ובנו גרשם שזה עתה נולד.

45 ראו הערה 14.

46 אפשר על פי הארמית: בי=בעי (לבקש) כמו בישעיה כ"א, יב: אם תבעיון בעיו.

מלאך ה' בסיפור חתן דמים למולות (שמות ד', כד-כו)

קשה מאוד להבין הסיפור התמוה על אודות המפגש הטראומטי של משה בדרך במלון עם הנראה לנו כמלאך ה' המופיע במפתיע כעובר אורח במדבר.⁴⁷ כדי להבהיר את הדברים עלינו לשוב ולעיין בסיפור התחייבות משה לחותנו הבא לשבת במדין (ולא לשוב מצרימה) כתנאי למתן בתו ציפורה לו לאשה (ב', כא): ויואל (מלשון אלה)⁴⁸ משה לשבת את האיש (הנכבד, רעואל) - ויתן את צפרה בתו למשה.

על-כן אף שיצא למצרים בשליחות רבת סיכון נאלץ משה להערים על חותנו (ד', יח):

וילך משה וישב אל יתר חתנו ויאמר לו: אלכה נא (אני בלבד) ואשובה אל אחי אשר במצרים ואראם העודם חיים. ויאמר יתרו למשה: לך לשלום (לבדך).

בהמשך: משה המעורר מדברי ה': כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך. בלא נטילת רשות מחותנו מסכן את משפחתו (ד', כ): ויקח משה את אשתו ואת בניו (קרי: בנו)⁴⁹ וירכבם על החמור (על מנת) וישב ארצה מצרים. (סומך על) ויקח משה את מטה האלהים בידו. בסמוך: משה המעורר מהאל (כא-כג): בלכתך לשוב מצרימה ראה כל המפתים אשר שמת בידיך ועשיתם... יוצא לדרך.

נראה לנו לבאר על דרך ההשערה את שאירע באורח תמוה בחניית הלילה הראשונה: מלאך ה' - האיש עובר האורח - לא היה כי אם שליחו של יתרו 'הנבגד' המבקש לעצור את משה מלסכן את משפחתו במסע במדבר בדרכו למצרים (כד-כו) ויהי⁵⁰ בדרך במלון (בחניית לילה במדבר; לפתע) ויפגשו [מלאך] ה'⁵¹ (בדמות עובר אורח) ויבקש המיתו⁵² (בהאבקו עמו, למנעו מרדת מצרימה).⁵³

47 ראו מ.ד. קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים, תשי"ד, עמ' 38: יש בפסקה זו הרבה מן המזורז ומן הסתום.

וראו יצחק אבישור, שמות, עולם התנ"ך, עמ' 48: סיפור חתן דמים הוא מן המזורזים במקרא בתוכנו ובצורתו. מצויים בו "פגמים" צורניים אחדים שאינם מאפשרים להבין כראוי את המבנה והסגנון, ואילו בתוכן רב הסתום על הגלוי.

48 ראו הערה 37.

49 ראו קאסוטו, פירוש (לעיל הערה 47), עמ' 34.

50 כך פותח ונקשר במקרא סיפור המשך אל הסיפור הקודם בעניינו. ראו למשל ספר בראשית פרקים ל"ט, מ', מ"א - הסיפורים על אודות יוסף עם הורדתו מצרימה.

51 ראו עמוס חכם, ספר שמות, דעת מקרא, ירושלים תשנ"א, עמ' ע"א: 'וארע הדבר, שבדרך במלון (=במקום הלינה) פגש מלאך ה' ונקרא על שם שולחו'. להוכחת דבריו מוסיף בסוגריו: (וראה לקמן י"ג, כא = י"ד, יט). בראשון אומר הכתוב: וה' הלך לפניו יומם בעמוד ענן... בד בבד הכתוב אומר: ויסע מלאך האלהים... וילך מאחריהם ויסע עמוד הענן... זאת, כדרך שמצינו, בסיפורי מלאך ה', בספר בראשית.

52 ראו קאסוטו, פירוש (לעיל הערה 47), עמ' 38, הטוען: "שניכר דמיון מה בין העניין המסופר כאן ובין העניין המסופר בפרשת בלעם על מלאך ה' שהתיצב בדרך לשטן לו". רוצה לומר: במפגש במלון האיש מתייצב כשטן למשה כדי למנוע את הליכתו מצרימה. ואכן, הקושי לייחס לאל את המתתו של משה הביא את חז"ל לבאר כי המדובר במלאך כפי שהדברים מובאים בירושלמי נדרים סוף הפרק השלישי

לעת סכנה זו ציפורה מפעילה אמצעי מאגי כדי להגן על אישה משה.⁵⁴ רצף הפעלים האופייני לסיפור המקראי בא לציין את תגובתה המהירה:
 ותקח צפרה צר, ותכרת את ערלת בנה (ומיד) ותגע לרגליו (של האיש מלאך ה').⁵⁵ ותאמר (מיד - אל מלאך ה'): כי (אכן מן הראוי ש) חתן דמים (במשמעות של מגן דמים)⁵⁶ אתה (אמור להיות) לי.

המעשה הזריז והנועז של ציפורה הנועד להגן בעלה מפני האיש, מלאך ה', צלח:
 וירף (מלאך ה' ממאבקו עם משה) ממנו. אז (בתגובה) אמרה (חשבה בלבה)⁵⁷ חתן (מגן) דמים (בשל) למולת (מעשה המילה שעשיתי - הגן על משה).

מן האמור להלן (פרק י"ח, ב): "ויקח יתרו חתן משה את צפרה אשת משה אחר ש'לוחיה", מתברר כי בעקבות האירוע נשתכנע משה לשלח את צפורה אשתו ואת בנה אל מקום בטוח - כַּמְדָּן אצל חותנו יתרו. נמצא כי מלאך ה' בדימוי האיש עובר האורח מצליח למנוע ממהלך לסכן את משפחתו בלקיחתם עמו מצרימה.

בקריאתנו זו את סיפור חתן דמים (על פי הדימוי של מלאך-ה', כאיש עובר אורח המבקש למנוע ממהלך לסכן את משפחתו) התגברנו על הקשיים, הענייניים והלשוניים בהצגה המתמיהה של האירוע מבחינת משה. וזאת, בעודנו עומדים על פשר מעשיה של צפורה המדיינית להגן על בעלה הנתון בסכנה.

בכך תמו בספרי התורה הסיפורים על אודות מלאך ה' בדימוי של עובר אורח, הנושא בשורה ועם זאת פלאי בהתנהגותו. לעומת זאת, מצאנו דימוי זה בשני סיפורים בספר שופטים. מן הראוי לציין כבר עכשיו: האיש מלאך ה', העובר אורח בשדה, משתמע מכל פרטי סיפור אשת מנוח. אך מתברר גם מהמשך הסיפור כי מלאך ה' המפתיע את גדעון בשדה אינו אלא איש עובר אורח.

(מקבילה: בבבלי נדרים ל"א ע"ב; ל"ב ע"א): "ועל ידי שנתעצל משה במילה ביקש המלאך להורגו".
 ה"ד: ויפגשוהו ה' - ויבקש המיתו... ואמר רשב"ג: חס ושלום. לא בקש המלאך להרוג למשה אלא לחינוק... (ובהמשך) ... ותגע ברגליו וגו'. ר' יודה ור' נחמיה ורבנין: חד אמר: לרגליו של משה; (א)חרנה אמר: לרגליו של מלאך; ו(א)חרנה אמר: לרגליו של תינוק.
 53 האירוע ויבקש המיתו - בהתייחסותו למשה דווקא מאזכר את מאבק האיש עם יעקב במעבר יבוק.
 54 ראו יצחק אבישור, שמות, עולם המקרא, עמ' 50: "צפורה עושה כמעשה בני ישראל, שלקחו מדרם הקורבן ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף, כדי שיהיה להם אמצעי הגנה נגד הנגף והמשחית. מילת בנה של צפורה בידיה הוא מעשה שנעשה בשעת סכנת נפשות נשתמרה אצל פילון מגבל...".
 55 ראו סוף הערה 52 - שלוש אפשרויות בירושלמי נדרים: לרגליו של משה, לרגליו של מלאך, לרגליו של תינוק. קאסוטו שם, עמ' 39, מפרש: לרגליו של משה.
 56 ראו קדרי, מילון (לעיל הערה 3), 367, חתן, בהערה, גוזרו מאכדית HATANU - הגן. וראו שמריהו טלמון, שמות עולם התנ"ך, עמ' 50: ולפי זה "חתן דמים" פירושו "מוגן דמים".
 57 ראו קדרי, שם, עמ' 50: "אמר אל לבו" או "אמר בלבו" - אמר אל עצמו, סבור היה.

דימוי המלאכים עוברי האורח בספר שופטים

מלאך ה' בסיפור גדעון (שופטים ו')

סיפור גדעון פותח בהופעתו של עובר אורח וזר בעפרה⁵⁸ בעמק יזרעאל. האיש מפתיע את האיכר האנונימי, גדעון הצעיר, ומכנהו בתואר הנכבד: גבור החיל (ו'), יא—כד):⁵⁹

ויבא מלאך ה' (בהפתעה)⁶⁰ וישב (לנוח מדרכו) תחת האלה אשר בעפרה אשר ליואש אבי העזרי⁶¹ וגדעון בנו (הצעיר) חבט חטים בגת (כדי) להניס מפני מדין.⁶²

גדעון מופתע מנוכחות הזר, מרגיש לא בנוח ומתבייש במעשהו: במקום לצאת להילחם במדיינים כמו שלחמו אחי בני אמי (להלן ח', יט) הוא נתפס עושה מלאכתו בסתר השדה.

וירא אליו מלאך ה'⁶³ ויאמר אליו (בהפתעה):⁶⁴ ה' עמך גבור החיל! גדעון הצעיר המצטנע (כדבריו בהמשך)⁶⁵ - בן ראש הכפר יואש (כמתואר בהמשך)⁶⁶ - מתרעם על הביקורת המסתמנת בדבריו של 'האיש על מעשהו הפחדני' בחביטת החטים בגת. וזאת, במקום לצאת ולהילחם במדיינים. מכאן תגובתו בביקורת על הברכה המחייבת: ה' עמך גבור החיל:

ויאמר אליו גדעון: בי (בבקשה)⁶⁷ אדני ו(כי) יש ה' עמנו - ולמה מצאתנו כל זאת? ואיה כל נפלאותיו אשר ספרו לנו אבותינו לאמר: הלא ממצרים העלנו ה' ועתה נטשנו ה' ויתננו בכף מדין?!

ויפן אליו [מלאך]⁶⁸ ה' ויאמר: לך בלחך זה והושעת את ישראל מכף מדין - הלוא שלחתך.⁶⁹ ויאמר אליו (מגיב

58 ראו שופטים, עולם התנ"ך, עמ' 65. מיקומה טרם נתברר. וראו פ. נאמן, אנציקלופדיה לגאוגרפיה מקראית, תל אביב תשכ"ה עמ' 1169: זיהויה הנכון אינו ידוע, אבל נראה כי יש לחפש אותה בקרב העמק. לכן, יש המזהים אותה עם הכפר א-טיבה (7.5 ק"מ צפומ"ז לעין חרוד).

59 ראו קדרי, מילון (לעיל הערה 3), עמ' 296. גיבור מלחמה; איש חופשי, בעל קרקע משלו, המתנדב ויוצא למלחמה - בהביאו עמו את צדו.

וראו שם, עולם התנ"ך (לעיל הערה 58), עמ' 66.

60 השוו בראשית י"ט, א: ויבאו שני המלאכים סדמה בערב.

61 משפחת אביעזר - אחת משש משפחות שבט מנשה (יהושע י"ז, ב) = איעזר (במדבר כ"ו, ל).

62 על פי התיאור, בראש פרק ו' עולים ופושטים מדין ועמלק על עמק יזרעאל זה שבע שנים.

63 השוו שמות ג', ב: וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה.

64 ראו הערה 9.

65 פסוק טו: הנה אלפי הדל במנשה - ואנכי הצעיר בבית אבי.

66 פסוק ל: ויאמרו אנשי העיר אל יואש הוצא את בנך וימת.

67 ב=בעי לשון בקשה כביאורו על הכתוב שמות ד', י: ויאמר משה אל [מלאך] ה': בי אדני לא איש דברים אנכי... ויאמר בי אדני...

68 כך נראה לנו להשלים כדרך שהשלמנו בסיפורי ספר בראשית.

69 כדרך שאמר מלאך ה' למשה (שמות ג', ט): ועתה לכה ואשלחך אל פרעה והוצא את עמי ממצרים. שליחות זו חוזרת ונשנית בהמשך הדברים.

במהירות): בי אדני (ביחיד - כלעיל) במה אושיע את ישראל – הנה אלפי הדל במנשה; ואנכי הצעיר בבית אבי...⁷⁰ ויאמר אליו [מלאך] ה': כי (אכן) אהיה עמך והכית את מדין כאיש אחד.

גדעון המעורה בתולדות יציאת ישראל ממצרים ויודע פרטים על שליחותו של משה, מבקש מן 'האיש' אות כפי שניתן למשה:⁷¹ ויאמר אליו: אם נא מצאתי חן בעיניך⁷² ועשית לי אות שאתה מדבר עמי...

ואכן האיש המופלא עושה את האות בדרך פלאית כמעשה מלאך ה' למשה:⁷³ ויאמר אליו מלאך האלהים:⁷⁴ קח את הבשר והנח אל הסלע הלז ואת המרק שפוך⁷⁵ - ויעש כן. וישלח מלאך ה' את קצה המשענת⁷⁶ אשר בידו, ויגע בבשר ובמצות, ותעל האש ותאכל את הבשר ואת המצות - ומלאך ה' הלך מעיניו (בחסות להב האש).⁷⁷

תמונה מעין זו ראינו אצל משה בסנה הבווער ובהמשך נראה זאת אצל מנוח ואשתו. באותה השעה הבין גדעון (כדרך שמסופר על מנוח) כי 'האיש' אינו אלא שליחו של האל: מלאך ה':

וירא (הבין)⁷⁸ גדעון כי מלאך ה' הוא. ויאמר גדעון: א-דני ה' (אוי לי – בן מות אני)⁷⁹ כי על כן ראיתי מלאך ה' פנים אל פנים.⁸⁰

70 השוו אל הכתוב (שם ג', יא): ויאמר משה אל [מלאך] האלהים: מי אנכי כי אלך אל פרעה וכי אוציא את בני ישראל ממצרים?!

71 השוו (שם ג', יב): ויאמר כי אהיה עמך - וזה לך האות כי אנכי שלחתיך...

72 השוו דברי אברהם לאנשים באלוני ממרא (בראשית י"ח, ג): ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך. ודברי לוט למלאכים (שם, י"ט, יט): הנה נא מצא עבדך חן בעיניך...

73 השוו האמור במשה (שמות ד', ב-ג): ויאמר אליו [מלאך] ה': מה זה בידך? מטה. ויאמר: השליכהו ארצה ויהי לנחש.

74 חילופי מלאך ה' עם מלאך האלהים כפי שראינו בסיפורי ספר בראשית.

75 המרק אינו ראוי לעלות כקרבן על המזבח. לכל העניין השוו סיפור מנוח ומלאך ה' (שופטים י"ג, טו-טז) שידון בהמשך.

76 מטה - בדומה למטה של משה - למשענת בהליכה (שמות כ"א, יט): אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו. או משענת לוקנים (זכריה ח', ד) זקנים וזקנות... ואיש משענתו בידו.

77 השוו המסופר במעשה מלאך ה' עם מנוח ואשתו (שופטים י"ג, כ-כא): ויהי בעלות הלהב מעל המזבח השמימה - ויעל מלאך ה' בלהב המזבח. (ומכיוון ש) ולא קסף עוד מלאך ה' להראה אל מנוח ואל אשתו - אז ידע מנוח כי מלאך ה' הוא.

78 השוו בסיפור משה (שמות ג', ב) וירא והנה הסנה... השכיל להבין את המראה. וראו הערה 39.

79 השוו דבר יהושע (ד', ב): אהה א-דני ה'... לתת אתנו ביד האמרי להאבידנו... וראו קריאת הזעקה של יפתח (שופטים י"א, לה): אהה בתי הכרע הכרעתי... לחרדת המוות - השוו דברי מנוח אל אשתו (שם, י"ג, ל): מות נמות כי [מלאך] אלהים ראינו - כמבואר בהמשך.

80 ראו דברי יעקב לאחר המאבק עם האיש (בראשית ל"ב, ל): ויקרא יעקב שם המקום פניאל - כי ראיתי [מלאך] אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי.

כדי להרגיע את גדעון מוסיף המלאך ומבהיר:
ויאמר לו [מלאך] ה': שלום לך! אל תירא - לא תמות!

גדעון אכן נרגע והתכונן לקראת השליחות שהוטלה עליו: לך בכחך זה והושעת את ישראל מכף מדין (ו', יד): וכך מיד במקום כמעשה האבות (ו', כד):

ויבן שם גדעון מזבח לה' ויקרא לו: ה' שלום - עד היום הזה עודנו בעפרת אבי העזרי.

בהמשך: כבר בלילה הסמוך נתגלה לו האל בחזון והראהו את המעשה המנהיגותי שיעשה (ו', כה-כז): והרסת את מזבח הבעל אשר לאביך... ויעש כאשר דבר אליו ה'... ויעש לילה (בלילה ההוא). ונמצאנו למדים, כי דימוי האיש עובר האורח המפתיע את גדעון כמלאך ה' המבשר לו את דבר שליחותו להושיע את ישראל מכף מדין מבוסס על דימוי האיש-מלאך ה'. זה פוקד את משה שעה שהוא חש ברגשי אשמה על מושבו במדין והוא נתבע להיות מושיע לעמו.

עתה נראה לנו כי השלמה לתמונת מלאך ה' בדימוי של האיש עובר האורח מצויה בבהירות בסיפור אשת מנוח בהמשך ספר שופטים.

מלאך ה' בסיפור אשת מנוח (שופטים י"ג)

ואכן (כמבואר בהמשך) סיפור המפגש בשדה בין האיש עובר האורח (בבירור) ובין אשת מנוח (הרועה לבדה), ממחיש לנו דבריה לבעלה את הדימוי שהכרנו בספר בראשית. האיש נתפס כאיש אלהים ומראהו כמראה מלאך האלהים נורא מאוד. לאחר שהפליא לעשות על הצור ידע אז מנוח כי מלאך ה' הוא.

להבנת האירועים: בפתח הסיפור מוצג מנוח בשמו בלבד (בלא ייחוס) כלומר אינו גיבור-היל⁸¹ כגדעון ויואש אביו. לפיכך אשתו (כמתברר מהמשך הסיפור) רועה את צאן המשפחה בשדה. וזאת, משום שאין להם ילדים בשל עקרותה של אשת מנוח (פרק י"ג, ב):

ויהי איש אחד מצרעה ממשפחת הדני ושמו מנוח ואשתו עקרה ולא ילדה.

על רקע דברים אלה הסיפור פותח ומתאר בקצרה את המפגש (בשדה) בין האיש (מלאך ה') ובין האישה (הבודדה) בלשון הקרובה אל האמור בסיפור גדעון (ו', יא-יב): ויבא מלאך ה' וישב תחת האלה... וגדעון בנו חבט חטים

81 ראו הערה 59: בעל קרקע משלו מתנדב ויוצא למלחמה בהביאו את צידו עמו. לכל המבואר בהמשך ראו אררט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמ' 142.

בגת... וירא אליו מלאך ה'. זאת, בדילוג על ציון מקום המפגש המתואר בהמשך (י"ג, ט): ויבא מלאך האלהים עוד אל האשה - והיא יושבת בשדה - ומנוח אישה אין עמה.

וכך בלא ציון פרט בלתי חשוב זה, הסיפור גופו (י"ג, ג-כג) פותח בהופעת עובר האורח - האיש מלאך ה' - המפתיעה את האישה. ובהפתעה בלתי צפויה נוספת: **כשורת ההריון שהחל**:⁸²

וירא⁸³ מלאך ה' אל האשה ויאמר אליה: הנה נא את עקרה ולא ילדת - והרית וילדת בן. ועתה השמרי נא ואל תשתי יין ושכר... כי הנך הרה וילדת בן ומורה לא יעלה על ראשו - כי נזיר אלהים⁸⁴ יהי הנער מן הבטן. והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים.

מעניין מאוד לראות כיצד מתארת האישה את האיש עובר האורח בבואה לביתה בסופו של יום, וכיצד שומטת מאישה במכוון את בשורת הבן מושיע ישראל: ותבא⁸⁵ (לאטה) האשה (לביתה) ותאמר לאישה (בקוצר רוח)⁸⁶ לאמר: איש האלהים בא אלי ומראהו כמראה מלאך האלהים, נורא מאוד (עד כדי כך ש) ולא שאלתיהו אי מזה הוא ואת שמו לא הגיד לי.⁸⁷ (אלא) ויאמר לי: הנך הרה (כבר) - וילדת (דווקא) בן. ועתה אל תשתי יין ושכר, ואל תאכלי כל טמאה, כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו.⁸⁸

82 אזכור לסיפור הגר (בראשית ט"ז, יא) ויאמר לה מלאך ה': הנך הרה וילדת בן. וראו ארט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמ' 143: כהגר - אשת מנוח כבר בהריון - ועליה כבר עתה לנהוג בניירות.

83 השוו פתיחת סיפור אברהם באלוני ממרא (בראשית ט"ז, יא) וירא אליו ה'... וישא עיניו וירא שלשה אנשים נצבים עליו. אך השוו פתיחת סיפור גדעון (שופטים ו', יא): ויבא מלאך ה' וישב תחת האלה... אפשר שכאן ביקש הכתוב להימנע מן הפועל בו"א בעל המשמעות של מגע מיני. לכן אומרת אשת מנוח (בפסוק י'): הנה נראה אלי האיש אשר בא ביום אלי. בכך מתייחסת אל הכתוב (הקודם): ויבא מלאך האלהים עוד אל האשה והיא יושבת בשדה.

וראו, ארט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמ' 143. 84 ראו יחזקאל קויפמן, ספר שופטים, ירושלים תשכ"ח, עמ' 6-245. "נזירי מלחמה" קמים בשעת מצוקה לאומית - כלשון הפתיחה של שירת דבורה (שופטים ה', ב): בפרע פרעות (של נזירים) - בהתנדב עם - ברכו ה'.

85 לעומת (פסוק ו' בהמשך): ותמהר האשה ותרץ ותגד לאישה. 86 ראו הערה 14.

87 ראו בהמשך דברי מנוח (פסוק י"ז): מי שמך כי יבאו דברך וכבדנוך. ובסיפור מיכה (י"ז, ט) ויאמר לו מיכה: מאין תבוא? ויאמר אליו לוי אנכי מבית לחם יהודה.

88 ראו ארט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמ' 145. שמטה, במכוון, את הבשורה: והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים. אפשר מתוך שהכירה את אישה, הקטן והקטנוני, חששה מתגובתו משיחבר לו כי בנו נועד לגדולות...

מנוח אינו מאמין לסיפור הבדים של אשתו והוא מתפלל לה' (מידת הרחמים)⁸⁹ ומבקש ממנו (אך ורק...) הוראות כיצד לנהוג בבנו העומד להיוולד... ויעתר⁹⁰ מנוח אל ה' ויאמר: בי אדוני איש האלהים, אשר שלחת, יבוא נא עוד אלינו (בלשון רבים, במשמעות של: הוד רוממותו מנוח...) ויורנו מה נעשה לנער היולד. (ואכן) וישמע האלהים (מידת הדין) בקול מנוח ויבא מלאך האלהים⁹¹ עוד אל האשה – והיא יושבת בשדה ומנוח אישה אין עמה. (אך הפעם) ותמהר האשה ותרץ ותגד לאישה ותאמר אליו:⁹² הנה נראה אלי (בשנית) האיש אשר (כבר) בא ביום (ההוא) אלי.

בניגוד לתיאור הקודם איש האלהים בא אלי - ומראהו כמראה מלאך אלהים נורא מאוד - הפעם, האישה מסתפקת בתיאור עובר האורח כסתם האיש. ומהאיש הזה שפגש את אשתו בשדה מנוח מבקש עתה ללכת, לראות ולברר את שאירע בינותם. מכאן הלשון הגסה ונימת הזלזול באיש.⁹³ ויקם וילך מנוח (בלית ברירה) אחר אשתו. ויבוא אל האיש (עובר האורח בעיניו) ויאמר לו: האתה האיש אשר דברת אל האשה (ולא אלי...) ויאמר: (בקיצור – ענייני) אני. ויאמר מנוח (בקוצר רוח ובגסות): עתה (בנוכחותי - הוד מעלתו מנוח) יבא דברך (אלי): מה יהיה משפט הנער ומעשהו (הוא, ובו בלבד, ענייני).

תשובת האיש באה רק אחר הפסקה קלה והיא מתייחסת אל האישה בלבד - בלא כל פולמוס עם מנוח: ויאמר מלאך ה' אל מנוח:⁹⁴ מכל אשר אמרתי אל האשה – תשמר... כל אשר צויתיה תשמר.

מנוח מקבל עליו את הדין. לאחר הפסקה קלה משנה כיוון ומבקש לברר את טיבו של האיש: האם סתם הלך עובר אורח או אפשר מלאך ה' - מבשר ומפליא לעשות. לפיכך מזמין אותו לזבח משפחה לכבודו לאכול גדי עזים מן הצאן שהיה בשדה

89 ראו דברי ר' שמואל בר נחמני בבראשית רבה ל"ג, ד: "בכל מקום שנאמר ה' - מידת הרחמים... בכל מקום שנאמר א-הים - הוא מידת הדין".
 90 אזכור לכתוב (בראשית כ"ה, כא): ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו כי עקרה היא.
 91 כבר ראינו לפני כן: חילופי מלאך - ה' עם מלאך אלהים בלא כל הבדל.
 92 ריבוי הפעלים כאמור קודם לכן בא להמחיש את מהירות מעשיה.
 93 על קטנוניות מנוח והיפגעותו מן העובדה שמלאך ה' חזר ונתגלה דווקא אל אשתו ראו אררט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמ' 147.
 94 אחר הפסקה קלה. ראו הערה 14. משיב בניחותא.

בקרכת מקום. ויאמר מנוח אל מלאך ה':⁹⁵ נעצרה נא⁹⁶ אותך ונעשה לפניך גדי עזים.
 ובתשובתו - משביע (לשון אם)⁹⁷ מלאך ה' את מנוח: שלא יכבדהו, כעובר אורח, בסעודת חולין (בלחמך); אך אם כוונתו להודות לה', במתן קרבן תודה, על הבשורה שבישרהו - מן הראוי שיעלה את גדי העזים עולה לה'. בכך ביקש להבהיר למנוח כי אין הוא סתם איש עובר אורח.
 ויאמר מלאך ה' אל מנוח: אם תעצרני - לא אכל בלחמך (חולין), ואם (עשה) תעשה עליה (קדש) - לה' תעלנה.
 דעתו של מנוח לא נחה והוא מבקש לברר מיהו האיש - האמנם הנו מלאך ה': כי (ומכיוון ש) לא ידע מנוח, כי (לאשורו של דבר) מלאך ה' הוא, (לפיכך) ויאמר מנוח אל מלאך ה': מי שמך (מה מהותך)⁹⁸ כי יבוא דבריך וכבדנוך?
 ויאמר לו מלאך ה': למה זה תשאל לשמי והוא פלאי.

מעתה לא נותר למנוח כי אם לבחון את האיש על פי הדברים שהשביעהו, ואכן האיש מתגלה בדרך פלא כמלאך ה' בעיני מנוח ואשתו:
 ויקח מנוח את גדי העזים [ונאת המנחה]⁹⁹ ויעל על הצור (המזבח הטבעי - כאמור בסמוך) [מנחה] לה' - [ומלאך ה']¹⁰⁰ מפליא לעשות.
 ומנוח ואשתו (שווה בשווה) ראים.

מכאן ואילך בא תיאור המעשה הפלאי שבו חזו מנוח ואשתו שווה בשווה. התיאור דומה למה שראה משה במעמד הסנה:
 ויהי¹⁰¹ בעלות הלהב מעל המזבח השמימה ויעל מלאך ה' בלהב המזבח - ומנוח ואשתו ראים - ויפלו על פניהם ארצה.

95 שוב אחר הפסקה קלה - הפעם בלשון מחניפה.
 96 ראו אררט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמ' 189 הערה 64: ביטוי המשמע לשתי פנים: להתעכב - לשון חולין (ראה רש"י); להשתתף באירוע פולחני - לשון קודש (ראה שמ"א כ"א, ח). ראה במדבר רבה ח', י: "נעשה עמך יום טוב (עצרת)..."
 97 ראו קדרי, מילון (לעיל הערה 3), עמ' 49.
 98 כביאורנו קודם ראו הערה 35.
 99 על פי העניין, כאן מקומו ובהמשך: מנחה לה'. קשה להניח כי בשדה יכול מנוח להקריב מנחה מן הצומח כמעשה גדעון האיכר בזמנית (ר', יט): ויעש גדי עזים ואיפת קמח מצות. הכתוב ייקרא איפא: ויקח מנוח את גדי העזים ויעל על הצור מנחה לה'.
 100 נראה לנו להציע כי לפנינו הפלוגרפיה של שם ה': [מנחה] לה' [וה]מפליא לעשות. ראה אררט, אמת וחסד במקרא (לעיל הערה 8), עמ' 190 הערה 73. כך מבאר ראב"ע והרב הרץ את הכתוב בכמדבר כ"ה, יב: הנני נתן לו את בריתי [ברית] שלום. ושם עוד דוגמות מן המקרא. תרגום השבעים, האיטלה והולגטה גרסו כמסתבר: "לה' המפליא לעשות". אנו הוספנו לכפל של שם ה' את המשמעות: מלאך ה' - כמובא בהמשך הסיפור.
 101 על פי עניינו, כך פותח עניין חדש הקשור לסיפור הקודם.

האיש נעלם מאחורי מסך להב האש העולה מן המזבח (הצור) השמימה בדומה לתיאור היעלמות מלאך ה' בסיפור גדעון (ו', כא–כב):

ותעל האש מן הצור ותאכל את הבשר ואת המצות - ומלאך ה' הלך מעיניו. וירא גדעון כי מלאך ה' הוא - ויאמר גדעון: אהה א-דני ה'! כי על כן ראיתי מלאך ה' פנים אל פנים.

אך תגובת מנוח ואשתו שונה:

(ומכיוון ש) ולא יָסַף עוד מלאך ה' להראה אל מנוח ואל אשתו (עלה השמימה) - אז ידע מנוח כי מלאך ה' הוא.

(נחרד עד מות) ויאמר מנוח אל אשתו: מות נמות! כי (אכן) [מלאך] אלהים ראינו!

ובחרדתו - חשש לפורענות מטעם האל על כך שפקפק בבשורת השליח האלוהי. מובן שתשועתו באה מאשתו הנבונה והמבינה. בעדינות רבה היא מרגיעה אותו בדברים של טעם ושכל טוב:

ותאמר לו אשתו: לו חפץ ה' להמיתנו - לא לקח מידנו עלה ומנחה ולא הראנו את כל אלה וכעת (חיה - בשנית)¹⁰² לא השמיענו כזאת (על הולדת הבן).

ואכן, אומר לנו המחבר, אשת מנוח הייתה כבר בהריון בדומה לאמור בלדת הבן להגר (י"ג, כד–כה):¹⁰³

ותלד האשה בן ותקרא את שמו שמשון. ויגדל הנער ויברכהו ה': ותחל רוח ה' לפעמו במחנה דן – בין צרעה ובין אשתאל.

סיפור המפגש של אשת מנוח עם מלאך ה' מסתיים בתיאור קצר של הרקע להופעת שופט שהיה מיוחד בהתנהגותו כמושיע ישראל: שמשון הנער נתברך בכוח פיזי רב ורעה את צאן אביו (באין להם נחלה והם נאלצים לחיות במחנה ארעי) על גבול התפשטות הפלישתים ממערב מזרחה. כמסופר בהמשך, בחזית זו נתגרה בפלישתים¹⁰⁴ כדי לקיים את בשורת האיש מלאך ה': והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים.

בכך תמו הסיפורים על אודות עובר אורח כמלאך ה' בספר שופטים. רמיזה לתופעה זו מצויה עוד בסיפור אליהו ונערו, ולדעת חז"ל, גם בסיפור שמצא את יוסף.

102 אין צורך לתקן כהצעת זקוביץ, שם, עמ' 68, ל"כי עתה". הביטוי כעת או בצורת כעת היה מופיע בסיפור אברהם שהכרנו (בראשית י"ח, י, יד) ובסיפור אלישע (מל"ב ד', טז, יז). משמעותו: חזרה, בשנית, באותה המציאות.

103 בראשית ט"ז, טו: ותלד הגר לא ברם בן תוך השמטת הנוסחה ותהר, ותלד.

104 כפירוש רד"ק על-אתר.

אליהו ונער (מלכים א', פרק י"ט)

נראה לנו כי בעקבות הדימוי על אודות האיש כמלאך ה', תואר נערו של אליהו כמלאך ה'. על פי הסיפור, הנביא אליהו נמצא במדבר שאליו נמלט מנקמת איזבל. שם הוא פוגש במלאך ה' בדרכו אל הר האלהים ח'רב (מל"א י"ט, ג-ח). וירא ויקם וילך (במהירות – נמלט) אל נפשו - ויבא באר שבע אשר ליהודה - וינח את נערו שם. והוא הלך במדבר, דרך יום, ויבא וישב תחת לתם אחד – וישאל את נפשו למות ויאמר: רב! עתה ה' קח נפשי כי לא טוב אנכי מאבתי. וישכב ויישן תחת לתם אחד והנה זה מלאך נגע בו ויאמר לו: קום אכול! ויבט והנה מראשותיו עגת (פיתה) רצפים וצפחת מים - ויאכל וישת וישב וישכב. וישב מלאך ה' שנית ויגע בו ויאמר: קום אכל, כי רב ממך הדרך. ויקם ויאכל וישתה - וילך בלח האכילה ההיא ארבעים יום וארבעים לילה - עד הר האלהים ח'רב.

מענייני ברור כי המלאך בראשונה וכן מלאך ה' בשנית אינו אלא נערו של אליהו - מי שהניחו לנפשו בבאר שבע. לאחר זמן מה מחליט אליהו לצאת המדברה בלא מים וצידה נמלט מזעם איזבל בעודו מאוכזב מהיעדר התגובה של העם ונואש משליחותו הנבואית. הנער חש בדיכאון נפש אדונו והיה חרד לחיותו. לפיכך הלך בעקבות אליהו וכשמצאו הזוי ומבקש את נפשו למות נגע בו לעוררו כדי שיאכל ממה שהביא עמו: עגת רצפים¹⁰⁵ וצפחת מים. כך עשה כשהאכילהו בשנית. ואפשר כי היה נוכח עמו בהזיותו בכל ארבעים הימים והלילות עד שהגיעו אל הר האלהים ח'רב. ושם מצא אליהו את נקבת הצור של משה. מתברר ששם לן לבדו במערה זו.

האיש שמצא את יוסף (בראשית ל"ז)

מאלף לראות כיצד חז"ל, כדרך הצעתנו, ראו את האיש הפוגש את יוסף בשדה המרעה בשכם כמלאך ה' (בראשית ל"ז יד-יז):
וישלחהו מעמק חברון - ויבא שכמה.
וימצאהו¹⁰⁶ איש, והנה תעה בשדה,¹⁰⁷ וישאלהו האיש לאמר: מה תבקש? ויאמר: את אחי אנכי מבקש. הגידה נא לי איפה הם רעים? ויאמר האיש: נסעו מזה כי שמעתי אמרים נלכה דתינה. וילך יוסף אחר אחיו וימצאם בדתן.

105 מעין פיתה עגולה האפויה על גחלים וכמין מצה.

106 ראו בראשית ט"ז, ז: וימצאה מלאך ה' על עין המים במדבר.

107 ראו שופטים י"ג, ט: ויבא מלאך האלהים עוד אל האשה והיא יושבת בשדה.

בבראשית רבה, פרשה פ"ד, סימן י"ד נמסר:
וימצאהו איש והנה תעה וגו' - אמר ר' ינאי: שלשה מלאכים נזדווגו
לו: וימצאהו איש, וישאלהו האיש, ויאמר האיש.

מתברר כי שלושת המלאכים נוצרו בהשפעת שלשת האנשים - המלאכים בסיפור
אברהם באלוני ממרא.

נמצא כי האיש עובר האורח כאן מפתיע את יוסף ומעביר לו מסר. ויוסף בתמימותו
אינו מבינו: נסעו מזה - בלא הציון אחיך! הם אינם אחיך - משום שהם
מתנכלים לנפשך. הם במכוון משאירים אותך לנפשך בשדה בשכם - המקום המועד
לפורענות - כדי שלא תשוב יותר הביתה...¹⁰⁸

סיום: הנביא - מלאך ה'

מן הראוי לציין¹⁰⁹ כי בלא קשר לציור שמות עובר האורח כמלאך ה' בסיפור
המקראי הקדום, מחבר ספר דברי הימים, האחרון בספרי המקרא, קורא לנביאים
השליחים, המבשרים והמתריעים בשם מלאכי אלהים (דבה"ב ל"ו, טו-טז):
וישלח ה' אלהי אבותיכם עליהם ביד מלאכיו השכם ושלוח
כי חמל על עמו ועל מעונו. ויהיו מלעבים במלאכי האלהים
ובוזים דבריו ומתעתעים בנביאיו עד עלות חמת ה' בעמו עד
לאין מרפא.

ואכן כך נמסר על אחד מאחרוני הנביאים (חגי, א', יג):
ויאמר חגי מלאך ה', במלאכות ה', לעם לאמר: אני אתכם.

ואפשר כך ומן הנכון לקרוא את דברי הנביא המנחם משלם (ישעיה מ"ד, כו):
(אני ה') מקים דבר עבדו (עבד-ה', הנביא משלם)
ועצת מלאכיו ישלים (קרי: מלאכו משלם).¹¹⁰

108 ראו אררט, הרמה במקרא, בשדה חמ"ד 33, ט-י (תש"ן), עמ' 76.
109 ראו הצגת הדברים אצל רופא, מלאכים (לעיל הערה 3), עמ' 257-266. וראו שם באחרית דבר, עמ'
269.

110 ראו ניסן אררט, דברי הנביא המנחם משלם, חיפה, עמ' 57.

H e m d a ' a t

Editors

Dr. Esther Azulay
Dr. Yeshaya Ben-Pazi

HEMDAT HADAROM

P.O.B. 412, Netivot 80200, Tel. 08-9937666, Fax. 08-9945532
ISSN 0793-3994